

مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب

خلاصه گزارش اقتصاد کشاورزی

سال زراعی ۹۳-۱۳۹۲

گروه اقتصاد کشاورزی

❖ مقدمه

بخش کشاورزی به دلیل داشتن نقش حیاتی در تأمین غذای مورد نیاز کشور و تقویت امنیت غذایی، صادرات، اشتغال و حفظ منابع طبیعی، یکی از مهمترین بخش‌های اقتصاد کشور محسوب می‌شود. این بخش به لحاظ توانمندی در بهره برداری مناسب از منابع و عوامل تولید از جمله اراضی مستعد کشاورزی، اقلیم‌های متنوع آب و هوایی، منابع طبیعی تجدید شونده و ذخائر غنی ژنتیکی می‌تواند جایگاه مناسبی در اقتصاد کشور داشته و نقش مؤثری در تقویت امنیت غذایی و صادرات غیرنفتی ایفا نماید. از همین رو گزارش حاضر به بررسی متغیرهای اقتصادی بخش کشاورزی در سال زراعی ۹۳-۹۲ و در قیاس با روندهای گذشته و اهداف از پیش تعیین شده می‌پردازد.

❖ بخش اول: بررسی متغیرهای کلان اقتصادی در بخش کشاورزی

ارزش افزوده: طبق آمار انتشار یافته از سوی بانک مرکزی ج.ا.ا، ارزش افزوده بخش کشاورزی به قیمت‌های ثابت سال ۸۳ در سال ۹۳ معادل ۱۳۵/۹ هزار میلیارد ریال برآورد شده که نسبت به سال گذشته ۳/۷۹ درصد افزایش یافته است. رشد ارزش افزوده بخش در مقایسه با سال گذشته کاهش یافته و از سوی دیگر در مقایسه با هدف برنامه پنجم که متوسط رشد سالیانه ۷ درصد^۱ پیش بینی شده بود بسیار کمتر می‌باشد. همچنین مقایسه ارزش افزوده بخش کشاورزی با اهداف پیش بینی شده برنامه در سال ۹۳ نشان می‌دهد تنها ۷۶/۰۶ درصد از اهداف برنامه تحقق یافته که کمترین میزان در طول برنامه بوده است. طبق آمار رسمی بانک مرکزی ج.ا.ا به قیمت‌های ثابت سال ۸۳، تولید ناخالص داخلی کشور در سال ۹۳ معادل ۲۰۳۱/۶ هزار میلیارد ریال بوده که سهم بخش کشاورزی ۶/۶۹ درصد است. اگرچه ارزش افزوده بخش کشاورزی در سال ۹۳ رشد سالیانه کمتری نسبت به سال ۹۲ داشته اما سهم آن در اقتصاد کشور در سال ۹۳ افزایش یافته است.

مقایسه و بررسی روند مقادیر ارزش افزوده در سال‌های گذشته نشان می‌دهد متوسط سهم بخش کشاورزی از تولید ناخالص داخلی در برنامه سوم ۷/۵، چهارم ۶/۷، سال ۸۹ (سال فاقد برنامه) ۵/۸ و چهارم سال اول برنامه پنجم ۶/۳ درصد بوده و حاکی از نزولی بودن سهم بخش کشاورزی در این مدت و البته بهبود نسبی آن در سال‌های اخیر است^۲. متوسط رشد سالیانه ارزش افزوده بخش کشاورزی در برنامه‌های سوم ۴/۱، چهارم ۱/۳، سال

^۱ سند برنامه پنجم توسعه

^۲ بانک مرکزی ج.ا.ا

۸۹ حدود ۴/۹ و چهار سال اول برنامه پنجم ۳ درصد بوده که نشان‌دهنده نوسان در رشد ارزش افزوده بخش کشاورزی در بلندمدت می باشد. بخشی از آن متأثر از عوامل و شرایط جوی است که فعالیت در بخش کشاورزی را نسبت به سایر بخش‌ها ناپایدارتر می‌سازد.^۳ همچنین ضریب نوسان^۴ رشد بخش کشاورزی در برنامه‌های سوم ۱/۶۹، چهارم ۱۰/۹ و ۴ سال اول برنامه پنجم ۰/۷ برآورد گردید و لذا مشخص است که ناپایداری و نوسان در برنامه چهارم شدیدتر بوده است. همچنین مشاهده می شود با گذشت چهار سال از برنامه پنجم ضریب نوسان نسبتاً پایینی برای رشد اقتصادی بخش رقم خورده است که با توجه به روند صعودی آن شرایط با ثبات‌تری برای بخش کشاورزی در این برنامه قابل تصور می‌باشد. بنابراین برنامه چهارم با حداقل رشد اقتصادی (میانگین سالانه ۱/۳ درصد) و حداکثر نوسانات درآمدی (ضریب نوسان ۱۰/۹ واحدی) و کاهش بی سابقه در اندازه اقتصادی این بخش (به میزان ۲۳ درصد در سال ۸۷) پایین ترین عملکرد را در میان برنامه‌های توسعه داشته است. با شروع برنامه پنجم اگرچه دستیابی به اهداف برنامه چندان مناسب نبوده اما با وجود اجرای طرح هدفمندی یارانه‌ها که فشار زیادی بر هزینه‌های تولید وارد کرد از یک سو و تشدید تحریم‌های بین‌المللی که منجر به شرایط رکود تورمی در کل اقتصاد کشور گردید، سهم بخش کشاورزی از اقتصاد و رشد ارزش افزوده بخش رو به بهبود داشته است.

اشتغال: بر اساس طرح سرشماری نیروی کار مرکز آمار ایران در سال ۹۳، تعداد شاغلین بخش کشاورزی در سال ۹۳ معادل ۳/۸۱ میلیون نفر برآورد گردید که نسبت به سال گذشته ۲/۶- درصد کاهش یافته است. بخش کشاورزی از مجموع ۲۱/۳ میلیون نفر شاغلین بالای ۱۰ سال کشور، سهم ۱۷/۹ درصدی را به خود اختصاص داده است در حالیکه سهم بخش‌های صنعت و خدمات از اشتغال به ترتیب ۳۳/۸ و ۴۸/۳ درصد بوده است.^۵ رشد اشتغال در سال ۹۳ در بخش صنعت با ۱/۷ درصد کاهش و بخش خدمات با ۱/۹ درصد افزایش همراه بوده است. همچنین روند ۱۵ ساله تغییرات اشتغال در بخش‌های عمده اقتصادی حاکی از روند کلی صعودی اشتغال در بخش‌های صنعت و خدمات و روند کلی نزولی در بخش کشاورزی بوده است. بر اساس طرح‌های آمارگیری مرکز آمار ایران، طی ۱۵ سال اخیر کمترین سطح اشتغال در بخش کشاورزی مربوط به سال ۹۰ به میزان ۳/۸ میلیون نفر و بیشترین سطح اشتغال مربوط به سال ۸۴ به میزان ۵/۱ میلیون نفر بوده است. در بررسی برنامه‌های توسعه، بخش کشاورزی در چهار سال اول برنامه پنجم کمترین میزان اشتغال را داشته و با متوسط رشد سالیانه ۰/۹-

^۳ ضریب نوسان ارزش افزوده بخش‌های کشاورزی، صنعت و خدمات طی سال‌های ۷۹ الی ۹۳ به ترتیب ۲/۹، ۰/۹ و ۰/۷ می‌باشد.

^۴ ضریب نوسان از تقسیم انحراف معیار بر میانگین به دست می‌آید و شاخصی از میزان ناپایداری و نوسان متغیر است (برین، ۱۹۹۸).

^۵ مرکز آمار ایران

درصد و سهم ۱۸/۴ درصدی از کل اشتغال به طور میانگین ۳/۸۸ میلیون نفر از شاغلین کشور را به خود اختصاص داده است. در حالیکه سهم اشتغال بخش کشاورزی در برنامه‌های سوم ۲۲/۶ و چهارم ۲۴/۳ درصد و به ترتیب میانگین ۴/۳۲ و ۴/۶۹ میلیون نفر بوده است. بیشترین میزان اشتغال در بخش‌های صنعت و خدمات مربوط به چهار سال اول برنامه پنجم توسعه بوده است.^۶

متوسط درآمد سرانه بخش کشاورزی بر اساس قیمت‌های ثابت سال ۸۳ در سال ۹۳ معادل ۳۵/۶۵ میلیون ریال بوده که نسبت به سال گذشته ۶/۵۴ درصد افزایش یافته است. این در حالی است که متوسط درآمد سرانه شاغلین بخش‌های صنعت و خدمات در این سال بسیار بالاتر از شاغلین بخش کشاورزی و به ترتیب معادل ۷۴/۴۶ و ۱۱۸/۹۲ میلیون ریال بوده است. درآمد سرانه شاغلین صنعت و خدمات در سال ۹۳ نسبت به سال گذشته نیز به ترتیب ۶/۷۶ و ۰/۵۵ درصد افزایش یافته است.^۷

سرمایه گذاری: اندازه سرمایه گذاری صورت گرفته در بخش کشاورزی در سال ۹۱ به قیمت‌های ثابت سال ۸۳ معادل ۱۸۱۳۸ میلیارد ریال بوده که نسبت به سال گذشته به مقدار قابل توجهی معادل ۴۱/۴- درصد کاهش یافته است.^۸ همچنین سهم بخش کشاورزی از کل سرمایه گذاری انجام شده در اقتصاد معادل ۳/۴ درصد است که با یک واحد درصد کاهش نسبت به سال گذشته همراه بوده است.^۹ کارایی سرمایه بر اساس شاخص ICOR^{۱۰} در سال ۹۱ محاسبه و معادل ۶/۹ درصد برآورد گردید که نشان دهنده میزان سرمایه به کار رفته برای افزایش ارزش افزوده در بخش کشاورزی در این سال است. به عبارت دیگر افزایش هر واحد ارزش افزوده در سال ۹۱، مستلزم سرمایه گذاری به میزان ۶/۹ واحد در سال ۹۰ بوده است. به طور کلی هر چه مقدار این شاخص کوچکتر باشد کارایی سرمایه بیشتر است.

بررسی روند بلندمدت تغییرات سرمایه گذاری بخش کشاورزی به قیمت‌های ثابت سال ۸۳ نشان می‌دهد به استثنای سال ۹۱ که سرمایه‌گذاری به شدت کاهش یافته، در مجموع روند کلی سرمایه‌گذاری صعودی بوده و با متوسط رشد سالیانه ۵/۲۴ درصد از ۱۱۹۲۱/۶ میلیارد ریال در سال ۷۹ به ۱۸۱۳۸/۱ میلیارد ریال در سال ۹۱ رسیده است. همچنین سهم سرمایه گذاری در بخش کشاورزی از کل سرمایه صورت گرفته در

^۶ مرکز آمار ایران و سند برنامه‌های توسعه

^۷ محاسبات تحقیق بر اساس آمار مرکز آمار ایران و بانک مرکزی

^۸ آمار سرمایه گذاری از سایت بانک مرکزی استخراج شده و تا سال ۹۱ گزارش شده است.

^۹ بانک مرکزی ج.ا.

^{۱۰} سلطانی، ۱۳۸۳

اقتصاد طی این دوره بین ۳/۴۰ تا ۴/۴۸ درصد در نوسان بوده و همواره سهم کوچکی را به خود اختصاص داده است. موجودی سرمایه نیز با متوسط رشد سالیانه ۶/۹۱ درصد از ۱۴۰۷۲۱/۶ میلیارد ریال در سال ۷۹ به ۳۱۲۳۳۷ میلیارد ریال در سال ۹۱ افزایش یافته است.^{۱۱} میانگین رشد سالیانه سرمایه‌گذاری بخش کشاورزی در برنامه‌های توسعه سوم، چهارم و دو سال اول برنامه پنجم (آخرین آمار گزارش شده) به ترتیب ۱۳/۸، ۶/۲ و ۱۲/۸- درصد بوده است. متوسط مقدار سرمایه‌گذاری صورت گرفته در برنامه سوم، چهارم و دو سال اول برنامه پنجم توسعه به ترتیب ۱۵۶۴۷، ۲۴۱۴۹ و ۲۴۵۴۷ میلیارد ریال بوده است.

بهره‌وری: بر اساس گزارش شاخص‌های بهره‌وری سازمان ملی بهره‌وری ایران از سال ۱۳۵۲ تا سال ۱۳۹۳ بر پایه قیمت‌های ثابت سال ۸۳، شاخص بهره‌وری کل عوامل تولید بخش کشاورزی در سال ۱۳۹۳ نسبت به سال ۱۳۹۲ با ۵ درصد رشد از ۱۲۰ واحد به ۱۲۶ واحد رسیده است. شاخص بهره‌وری نیروی کار کشاورزی با رشد ۶/۷ درصدی و بهره‌وری سرمایه بخش کشاورزی با رشد ۱/۵ درصدی به ترتیب به بهره‌وری ۱۵۹ و ۶۹ واحد رسیده‌اند. این در حالی است که در کل اقتصاد، شاخص بهره‌وری کل عوامل تولید ۲ درصد، بهره‌وری سرمایه ۱/۱ و بهره‌وری نیروی کار ۲/۵ درصد رشد را در سال ۹۳ نسبت به سال ۹۲ تجربه کرده و به ترتیب به ۱۰۰، ۱۲۱ و ۸۸ واحد رسیده است.^{۱۲} بنابراین بهره‌وری در بخش کشاورزی در مقایسه با کل اقتصاد از رشد بالاتری در سال ۹۳ نسبت به سال ۹۲ برخوردار بوده است.

در مقایسه بین برنامه‌های نیز مشاهده می‌شود میانگین رشد بهره‌وری نیروی کار بخش کشاورزی طی برنامه‌های سوم ۳/۱، چهارم ۳/۶ و چهار سال اول برنامه پنجم ۴/۲ درصد بوده است که روند رو به رشد بوده است. بیشترین مقدار متوسط شاخص بهره‌وری نیروی کار مربوط به چهار سال اول برنامه پنجم با مقدار ۱۴۷ واحد بوده است. رشد بهره‌وری سرمایه در بخش کشاورزی روند کاهشی داشته که به ترتیب در برنامه سوم ۳/۰۶-، برنامه چهارم ۵/۷۸- و برنامه پنجم ۰/۳۱- درصد بوده است. بیشترین مقدار متوسط بهره‌وری سرمایه بخش کشاورزی به برنامه سوم با مقدار ۱۰۷/۲ واحد تعلق داشته است. رشد بهره‌وری کل عوامل تولید بخش کشاورزی نیز به ترتیب در برنامه سوم ۰/۱-، برنامه چهارم ۱/۰۵- و برنامه پنجم ۶/۰۵ درصد بوده که بیشترین مقدار متوسط شاخص بهره‌وری کل عوامل تولید بخش کشاورزی به برنامه پنجم با مقدار ۱۱۳/۷۵ واحد تعلق داشته است. در کل اقتصاد نیز متوسط رشد بهره‌وری نیروی کار در برنامه سوم ۲/۱۳، برنامه چهارم ۳/۳۹ و

^{۱۱} بخش آمار و داده‌های بانک مرکزی ج.ا.

^{۱۲} گزارش شاخص‌های بهره‌وری سازمان ملی بهره‌وری ایران از سال ۵۲ تا سال ۹۳

برنامه پنجم ۲/۲۶- در صد بوده که بیشترین مقدار متوسط شاخص نیز در برنامه پنجم با مقدار ۱۲۵/۳۳ اتفاق افتاده است. رشد بهره‌وری سرمایه در کل اقتصاد در برنامه سوم ۱/۰۵، برنامه چهارم ۰/۳۶- و برنامه پنجم ۴/۱۴- در صد است که بیشترین مقدار متوسط شاخص بهره‌وری سرمایه به برنامه چهارم با مقدار ۱۰/۱۸ واحد تعلق داشته است. رشد بهره‌وری کل عوامل تولید نیز در کل اقتصاد در برنامه سوم ۱/۶، برنامه چهارم ۱/۲ و برنامه پنجم ۲/۵۱- در صد بوده که بیشترین مقدار متوسط شاخص بهره‌وری کل عوامل تولید ۱۰۶/۴ واحد در برنامه چهارم بوده است.

❖ بخش دوم: وضعیت تولیدات کشاورزی

زیربخش زراعت: بر اساس آمار وزارت جهاد کشاورزی در سال زراعی ۹۲-۹۳ علی‌رغم کاهش ۲/۷ درصدی سطوح زیرکشت، میزان تولیدات زراعی با ۸/۸ درصد رشد نسبت به سال زراعی ۹۱-۹۲ به ۷۴/۱ میلیون تن رسیده که منجر به تحقق ۸۳/۵ درصد از اهداف برنامه پنجم توسعه در این سال (۸۸/۷ میلیون تن) شده است. میزان تحقق اهداف برنامه در تولیدات زراعی در سال ۹۳ نسبت به سه سال اول برنامه پنجم (۹۰ تا ۹۱) بیشتر بوده است. همچنین بیش از ۹۱/۸ درصد از تولیدات زراعی مربوط به تولیدات آبی و معادل ۶۸/۱ میلیون تن و ۸/۲ درصد مربوط به تولیدات دیم و معادل ۶ میلیون تن بوده است. سطوح زیر کشت آبی ۶/۱۴ و دیم ۵/۷۱ میلیون هکتار بوده است.^{۱۳}

عملکرد تولیدات زراعی در سال ۹۲-۹۳ در مجموع ۶۲۵۷/۵ کیلوگرم در هکتار بوده که ۱۱/۸ درصد بیشتر از سال قبل می‌باشد و مقادیر آن به تفکیک آبی و دیم به ترتیب ۱۱۱۰۵ و ۱۰۴۷ کیلوگرم در هکتار بوده که نسبت به سال قبل به ترتیب ۱۲/۳ درصد افزایش و ۰/۱- درصد کاهش یافته است.^{۱۴}

تولید محصولات زراعی طی ۱۵ سال اخیر (منتهی به سال ۹۳) با نوساناتی دارای روند کلی افزایشی بوده و از ۴۵ میلیون تن در سال ۷۹ به ۷۴ میلیون تن در سال ۹۳ رسیده است. متوسط تولید محصولات زراعی در برنامه‌های سوم، چهارم و پنجم (۴ سال اول) به ترتیب ۵۵/۳، ۶۶ و ۶۸/۳ میلیون تن بوده که در مجموع ۹۰ درصد این تولیدات از محصولات آبی و ۱۰ درصد از محصولات دیم حاصل شده است.

^{۱۳} آمارنامه وزارت جهاد کشاورزی سال ۹۲-۹۳

^{۱۴} آمارنامه وزارت جهاد کشاورزی سال ۹۲-۹۳

اهداف تولید از سال ۱۳۸۴ (شروع برنامه چهارم) تا سال ۱۳۹۳ (سال چهارم برنامه پنجم) دارای نوسانات نامتناسب در مقایسه با برنامه سوم بوده و نمی‌توان عملکردها را با اهداف مقایسه و تحلیل نمود ولی در مجموع می‌توان اذعان نمود باتوجه به انسجام و تناسبی که در سال‌های برنامه سوم از نظر اهداف و عملکرد تولید وجود دارد، میزان تحقق اهداف در برنامه سوم نسبت به برنامه‌های چهارم و پنجم (چهار سال اول) بالاتر بوده است و متوسط رشد تولید سالیانه در برنامه سوم در مقایسه با اهداف مؤید آن می‌باشد.^{۱۵} همچنین مقایسه بلندمدت اهداف و عملکرد تولیدات زراعی نشان می‌دهد اگرچه تولیدات زراعی در اکثر سال‌ها عموماً افزایشی بوده (به استثنای سال ۸۷ که به دلیل وقوع خشکسالی با افت شدیدی همراه بوده است) اما به ندرت اهداف برنامه تحقق یافته است. لذا به نظر می‌رسد اهداف به طور غیرواقعی و بدون در نظر گرفتن پتانسیل‌های بخش تعیین شده است. بر اساس برآوردهای مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب اتاق ایران در سال ۹۳-۱۳۹۲، میزان ضریب خوداتکایی در محصولات اساسی از جمله گندم ۷۶/۶، برنج ۵۷/۹، ذرت ۲۶، جو ۷۳، حبوبات ۹۲/۷، شکر ۵۹ و روغن نباتی ۶/۸ درصد بوده که به استثنای ذرت و روغن نباتی، سایر محصولات نسبت به سال گذشته با افزایش همراه بوده است.^{۱۶}

زیربخش باغبانی: بنابر آمار انتشار یافته از سوی وزارت جهاد کشاورزی، تولیدات باغی در سال ۹۳ با ۳/۵ درصد رشد نسبت به سال ۹۲ به ۱۶/۵ میلیون تن افزایش یافته درحالیکه در اهداف برنامه ۲۰/۴ میلیون تن پیش بینی گردیده که در نتیجه ۸۰/۸ درصد از اهداف برنامه تحقق یافته است. حدود ۹۵ درصد تولیدات باغی از محصولات آبی تأمین گردیده است. سطح زیرکشت محصولات باغی (بارور) در سال ۹۳ با ۱/۴ درصد رشد نسبت به سال قبل به ۲/۲ میلیون هکتار رسیده است. از کل تولیدات باغی ۸۴/۶ درصد آن از باغات آبی حاصل شده است. متوسط عملکرد تولیدات در این سال برای باغات آبی ۸۲۹۷/۶ و دیم ۲۵۹۷/۲ کیلوگرم در هکتار بوده است.

میانگین تولیدات باغی در برنامه سوم، چهارم و چهار سال اول برنامه پنجم به ترتیب ۱۳، ۱۳/۴ و ۱۵/۵ میلیون تن بوده است و در مجموع روند افزایشی داشته است. سهم تولیدات باغی آبی طی سال‌های ۹۳-۷۹ از ۸۸ درصد به ۹۴ درصد رسیده است. سطح زیرکشت باغات (بارور) نیز طی سال‌های ۷۹ لغایت ۹۳ از ۱/۷ میلیون هکتار به ۲/۲ میلیون هکتار و سهم زیرکشت آبی از ۸۳ درصد به ۸۵ درصد افزایش یافته است و طی همین مدت

^{۱۵} متوسط رشد سالیانه تولید محصولات زراعی در اهداف و عملکرد برنامه سوم به ترتیب ۹/۶ و ۶/۳ درصد می‌باشد.

^{۱۶} گزارش امنیت غذایی سال زراعی ۹۳-۱۳۹۲

عملکرد تولیدات باغی آبی از ۷۶۵۳/۳ به ۸۲۹۷/۶ کیلوگرم در هکتار افزایش یافته درحالیکه عملکرد تولیدات باغی دیم از ۵۰۶۰/۶ به ۲۵۹۷/۳ کیلوگرم در هکتار کاهش یافته است.^{۱۷}

متوسط میزان تولید تحقق یافته برنامه‌های سوم، چهارم^{۱۸} و چهار سال اول برنامه پنجم توسعه به ترتیب ۹۸/۸، ۷۶/۹ و ۸۱/۶ درصد می‌باشد. عدم تناسب اهداف تولید در طول سال‌های برنامه چهارم و پنجم نشانگر هدفگذاری غیرمنطقی و به دور از واقعیت‌های زیربخش باغبانی می‌باشد.

زیربخش دام، طیور و آبزیان: بنابر آمار رسمی وزارت جهاد کشاورزی در سال ۹۳، مقدار تولید گوشت قرمز ۷۸۵، گوشت مرغ ۲۰۳۳، تخم مرغ ۹۲۵، شیر ۸۸۰۰، آبزیان ۹۴۷/۲ و عسل ۷۷/۸ هزارتن بوده که نسبت به سال قبل (۹۲) به ترتیب ۳/۹۷، ۳/۳۷، ۳/۵۴، ۶/۴۳، ۷/۰۳ و ۴/۲۹ درصد افزایش یافته است. بنابراین بیشترین افزایش تولید مربوط به آبزیان و شیر بوده است. همچنین درصد تحقق اهداف برنامه در تولید محصولات دامی شامل شیر ۶۷، گوشت مرغ ۸۸/۴، گوشت قرمز ۷۳/۳، تخم مرغ ۹۸، عسل ۱۵۵ و آبزیان ۱۰۳ درصد برآورد شده است. در این سال میزان ضریب خوداتکائی در تولیدات دام و طیور شامل گوشت قرمز ۹۳/۵، گوشت مرغ ۱۰۲، شیر ۱۰۷/۲ و انواع ماهی ۱۰۰/۴ درصد بوده است.

اگرچه غالب تولیدات دام و طیور به خوداتکایی مناسبی دست یافته و بالاخص در بخش طیور، کشور ظاهراً وابستگی جدی به واردات ندارد. لیکن تولید بخش اعظم این محصولات به ویژه گوشت مرغ و تخم مرغ وابسته به واردات گسترده مواد خوراک دام و طیور است. این وابستگی به خصوص طی سال‌های برنامه چهارم و پنج سال اخیر (۹۳-۸۹) از روند افزایشی بالایی برخوردار بوده است. گسترش وابستگی کشور به واردات ذرت، کنجاله و جو نگران کننده است. این وابستگی، استمرار خوداتکایی کشور در تولید دام و طیور را زیر سوال برده است. طی سال‌های ۸۷ الی ۹۳ به طور متوسط، تولید گوشت قرمز ۲۶/۷ درصد، شیر ۱۴/۷ درصد، تخم مرغ ۶۵/۲ درصد و گوشت مرغ ۷۰/۴ درصد وابسته به واردات مستقیم این محصولات و غیرمستقیم (مواد علوفه ای) بوده است. باید با اجرای برنامه‌های افزایش تولید ذرت، دانه‌های روغنی (هم برای تولید روغن و هم برای تولید کنجاله) و جو میزان وابستگی این محصولات را به واردات کاهش داد.

^{۱۷} آمارنامه های وزارت جهاد کشاورزی

^{۱۸} آمار تولید محصولات باغی در برنامه چهارم بدون سال‌های ۸۵ و ۸۶ بررسی شده است.

مقایسه روند بلندمدت اهداف و عملکرد تولید فرآورده‌های دام و طیور و آبزیان نشان می‌دهد که در کلیه سال‌های برنامه سوم و سه سال اول برنامه چهارم در مجموع عملکردهای تولید با اهداف پیش بینی شده در برنامه‌ها انطباق داشته و حتی در سال‌های ۸۲ و ۸۳ برنامه سوم عملکرد تولید بیشتر از اهداف بوده است و می‌توان برنامه سوم را برنامه‌ای کاملاً موفق در تحقق اهداف دانست. در سال پایانی برنامه چهارم (۱۳۸۸) تا سال ۱۳۹۳ (سال چهارم برنامه پنجم) اهداف کمی تعیین شده فاصله قابل توجهی با عملکرد برنامه‌ها دارد به طوری که عملکرد تولیدات طی سال‌های ۸۸ الی ۹۳ بین ۲۱ تا ۲۶ درصد نسبت به اهداف تعیین شده کاهش نشان می‌دهد و در این خصوص شیر و گوشت قرمز در کلیه این سال‌ها و آبزیان در سال‌های ۸۸ و ۸۹ کمترین میزان عملکرد را در مقایسه با اهداف برنامه‌ها داشته‌اند.

❖ بخش سوم: تجارت محصولات کشاورزی

واردات: طبق آمار گمرک ج.ا. واردات محصولات کشاورزی و صنایع غذایی در سال ۹۳ معادل ۲۳/۴ میلیون تن به ارزش ۱۲/۶ میلیارد دلار بوده است که نسبت به سال گذشته به لحاظ مقدار ۲۷/۵ درصد افزایش یافته درحالی‌که به لحاظ ارزش با کاهش ۶/۳ درصدی همراه بوده است. افزایش مقدار واردات و کاهش ارزش آن، نشان دهنده کاهش ارزش واحد کالاهای وارداتی به طور عمومی در این حوزه است. علت این کاهش ارزش واردات را می‌توان مربوط به کاهش شاخص قیمت مواد غذایی در سطح جهان دانست. ارزش واحد واردات محصولات کشاورزی و صنایع غذایی در سال ۹۳ معادل ۵۳۶/۲ دلار به ازای هر تن می‌باشد که نسبت به سال گذشته ۲۶/۵ درصد کاهش یافته است. از کل واردات کشاورزی و صنایع غذایی کشور، ۸۴ درصد به لحاظ مقدار و ۷۹ درصد به لحاظ ارزش به محصولات کشاورزی اختصاص یافته و سهم واردات صنایع غذایی به ترتیب ۱۶ و ۲۱ درصد است. همچنین سهم واردات محصولات کشاورزی و صنایع غذایی از کل واردات کشور در سال ۹۳ به لحاظ مقدار ۵۴/۹ درصد و به لحاظ ارزش ۲۳/۳ درصد بوده که در مقایسه با سال گذشته از نظر مقدار معادل و از نظر ارزش با کاهش ۱۳/۳ درصدی همراه بوده است. واردات گندم در سال ۹۳ با ۸۷/۵ درصد افزایش نسبت به سال گذشته و اختصاص ۳۲ درصد از واردات کشاورزی به خود مهمترین کالای وارداتی کشور در بخش کشاورزی به شمار می‌رود. مقدار و ارزش واردات گندم به ترتیب ۷/۴ میلیون تن و ۲/۴ میلیارد دلار بوده است. افزایش این حجم واردات علی‌رغم مقادیر افزایش یافته تولید گندم به منظور تأمین کسری ذخیره استراتژیک

این محصول مهم بوده است. سهم واردات محصولات ذرت، کنجاله، جو، روغن نباتی و برنج به ترتیب معادل ۲۷، ۱۲، ۸/۲، ۶/۷ و ۵/۲ در صد از کل مقدار واردات بوده و در رتبه های بعدی اهمیت واردات کشاورزی کشور قرار دارند. واردات گندم، ذرت و کنجاله در سال ۹۳ بیش از ۷۰ درصد کل واردات کشاورزی را به خود اختصاص داده‌اند.

صادرات: صادرات محصولات کشاورزی و صنایع غذایی در سال ۹۳ معادل ۵/۸ میلیون تن به ارزش ۷/۰۵ میلیارد دلار بوده است که نسبت به سال گذشته به لحاظ مقدار ۳۹/۹ درصد و به لحاظ ارزش ۲۹ درصد افزایش یافته است. ارزش واحد صادراتی نیز معادل ۱۲۱۴ دلار به ازای هر تن بوده که نسبت به سال گذشته با کاهش ۷/۸ درصدی مواجه بوده است. ارزش واحد صادراتی در سال ۹۳ با کمترین میزان در ۶ سال اخیر مواجه بوده است. از کل صادرات کشاورزی و صنایع غذایی کشور، ۸۴/۲ درصد به لحاظ مقدار و ۸۰ درصد به لحاظ ارزش به محصولات کشاورزی اختصاص یافته و بقیه مربوط به صادرات صنایع غذایی می باشد. همچنین سهم صادرات محصولات کشاورزی و صنایع غذایی از صادرات غیرنفتی کشور در سال ۹۳ به لحاظ مقدار ۶/۹۷ درصد و به لحاظ ارزش ۱۹/۰۲ درصد بوده و در مقایسه با سال گذشته ۳۵/۹ درصد از نظر مقدار و ۱۰/۸ درصد از نظر ارزش افزایش یافته است.^{۱۹}

از کل مقادیر صادرات محصولات کشاورزی در سال ۹۳، بالغ بر ۱/۱ میلیون تن (۲۲/۶ درصد کل صادرات محصولات کشاورزی)، مربوط به محصولات باغی بوده که نسبت به سال گذشته دارای رشد قابل توجهی به میزان ۳۶/۱ درصد بوده است. سهم محصولات باغی از کل ارزش صادرات محصولات کشاورزی نیز ۴۶/۴ درصد با ارزش ۲۶۱۸ میلیون دلار بوده که ارزش‌آورترین زیربخش کشاورزی در سال ۹۳ به شماره می‌رود. اما به لحاظ مقدار، محصولات زراعی با ۳/۱ میلیون تن صادرات بالاترین مقادیر صادراتی را در زیربخش‌های کشاورزی با سهم ۶۳ درصد به خود اختصاص داده است درحالی‌که ارزش صادراتی محصولات زراعی معادل ۱۴۷۸ میلیون دلار بوده و ۲۶/۲ درصد از کل ارزش صادراتی کشاورزی را شامل شده است. مقدار صادرات محصولات زراعی در سال ۹۳ به میزان ۵۰/۶ درصد و از نظر ارزش نیز ۳۹/۸ درصد نسبت به سال قبل افزایش یافته است. در مجموع اگرچه به لحاظ وزنی زیربخش زراعت سهم بیشتری از صادرات کشاورزی را به خود اختصاص داده است (۶۳ درصد) اما زیربخش باغبانی ارزش‌آوری بیشتری داشته است (۴۶/۴ درصد). میزان صادرات محصولات دام و آبزیان

^{۱۹} گمرک ج.ا.

نیز با رشد ۳۴/۲ درصدی نسبت به سال گذشته معادل ۶۷۵ هزار تن و به ارزش ۱۵۰۶ میلیون دلار بوده است. کمترین سهم صادراتی به لحاظ مقدار مربوط به زیربخش دام و آبزیان بوده که معادل ۱۳/۸ درصد می‌باشد اما به لحاظ ارزش تقریباً معادل محصولات زراعی است و ۲۶/۷ درصد از صادرات محصولات کشاورزی را به خود اختصاص داده است. به عبارت دیگر ارزآورترین زیربخش کشاورزی، مربوط به محصولات باغبانی و بالاترین مقدار صادراتی مربوط به زیربخش زراعی بوده است. مهمترین کالای صادراتی کشاورزی در سال ۹۳ به لحاظ مقدار شامل هندوانه-خربزه و سبزیجات^{۲۰} به ترتیب با سهم ۱۹/۲ و ۱۶/۳ درصد می‌باشد درحالیکه این محصولات جزء کالاهایی هستند که کمترین درآمد ارزی را به ازای هر تن صادرات داشته اند. بیشترین سهم صادراتی محصولات کشاورزی به لحاظ ارزش مربوط به پسته با سهم ۲۹/۲ درصد و شیر و فرآورده‌های آن با سهم ۱۰/۲ درصد می‌باشد. گرانترین محصولات از نظر قیمت واحد شامل زعفران با ۱۴۳۳ هزار دلار و خاویار ۸۵۱ هزار دلار به ازای هر تن است که از نظر کمی سهم اندکی در مقدار صادرات کشاورزی دارند. بیشترین مقدار صادرات صنایع غذایی مربوط به شیرینی و شکلات، بیسکویت و ویفر، و رب گوجه فرنگی می‌باشد که در مجموع ۳۹/۲ درصد از ارزش صادرات و ۳۰/۷ درصد از مقدار صادرات صنایع غذایی را به خود اختصاص داده است^{۲۱}.

تراز تجاری: کسری تراز تجاری بخش کشاورزی در سال ۹۳ معادل ۵۵۰۴ میلیون دلار بوده که نسبت به سال گذشته ۳۰/۶ درصد بهبود یافته است. متوسط کسری تراز تجاری بخش کشاورزی در برنامه‌های سوم، چهارم و چهار سال اول برنامه پنجم توسعه به ترتیب ۱۴۱۴، ۳۰۰۴ و ۶۳۸۸ میلیون دلار بوده و در بلندمدت (سال‌های ۷۹ تا ۹۳) با نوساناتی دارای روند کلی افزایشی بوده و مخصوصاً در سال‌های ۹۱ و ۹۲ به بالاترین میزان کسری در طول سال‌های مذکور رسیده است ولی در سال ۹۳ با کاهش ۳۰/۶ درصدی به طور چشمگیری بهبود یافته است.

❖ بخش چهارم: وضعیت بیمه محصولات کشاورزی و نظام‌های بهره‌برداری

بیمه محصولات کشاورزی: بر اساس آمارنامه وزارت جهاد کشاورزی در سال زراعی ۹۳-۹۲، سطح پوشش بیمه در اراضی زراعی، باغی، آبزیان و منابع طبیعی کشور در سال زراعی ۹۳-۹۲ به ترتیب ۳۸۸۹، ۵۵۱

^{۲۰} شامل گوجه فرنگی، بادمجان، سیر، کاهو و کلم

^{۲۱} گمرک ج.ا.

۴/۵ و ۳۱۰۵ هزار هکتار بوده که نسبت به سال گذشته به ترتیب $۸/۷-$ ، $۸/۹$ ، $۳۱/۲-$ و $۳/۶$ درصد تغییر یافته است. همچنین عملکرد بیمه در زیربخش‌های دام و طیور در این سال به ترتیب $۸/۹$ میلیون واحد دامی و ۹۷۶ میلیون قطعه بوده که به ترتیب $۲۱/۲-$ و $۳/۵$ درصد رشد نسبت به سال گذشته (۹۲) داشته است. به عبارت دیگر سطوح بیمه شده در سال زراعی ۹۲-۹۳ نسبت به سال گذشته در زیربخش‌های باغبانی، طیور و منابع طبیعی افزایش و در سایر زیربخش‌ها کاهش یافته است. این در حالی است که در سال زراعی ۹۱-۹۲ نسبت به سال ۹۰-۹۱ سطوح بیمه شده در همه زیربخش‌ها به استثنای زیربخش طیور کاهش یافته بود. سهم سطح بیمه شده در زیربخش‌های زراعت و باغبانی در سال ۹۳ به ترتیب $۳۲/۸$ و $۲۱/۲$ درصد از کل اراضی بوده و در زیربخش دام از کل واحد دامی موجود $۱۱/۵$ درصد بیمه شده است. سهم بیمه شده در زیربخش‌های مذکور نسبت به سال گذشته (۹۲) کاهش یافته است. همچنین متوسط رشد سالانه سطح پوشش بیمه در زیربخش‌های مختلف کشاورزی شامل زراعت، باغبانی، دام، طیور، آبیان و منابع طبیعی طی ۱۰ سال اخیر منتهی به سال ۹۳ به ترتیب $۰/۲۱$ ، $۱۱/۴۶$ ، $۷/۰۶$ ، $۱۳/۹۵$ ، $۱۰/۰۵$ و $۴/۵۷$ درصد می‌باشد.

از میان ۳۸۸۹ هزار هکتار اراضی زراعی بیمه شده، گندم با ۲۲۵۱ هزار هکتار و سهم ۵۹ درصد بیشترین سهم بیمه شده را به خود اختصاص داده است. در میان ۵۵۱ هزار هکتار اراضی باغی بیمه شده نیز پسته و خرما به ترتیب با ۱۰۹ و ۱۰۳ هزار هکتار (سهم $۱۹/۸$ و $۱۸/۶$ درصد) بیشترین سهم بیمه شده را دارا بوده است. در زیربخش دام از $۸/۹$ میلیون واحد دامی بیمه شده، دام‌های سبک (گوسفند و بز) با ۵۰ درصد سطح بیمه شده، در زیربخش طیور از ۹۷۶ میلیون قطعه بیمه شده نیمچه گوشتی با ۹۵ درصد، و در زیربخش آبیان از $۴/۵$ هزار هکتار سطح بیمه شده آبیان گرم آبی با ۷۹ درصد، بالاترین سهم را به خود اختصاص داده‌اند. بیشترین سطح بیمه شده در زیربخش منابع طبیعی نیز به طرح‌های مرتع داری با ۹۹ درصد اختصاص دارد. از اهداف پیش‌بینی شده در برنامه پنجم توسعه برای میزان سطوح بیمه در سال زراعی ۹۲-۹۳ زیربخش زراعت $۵۲/۴$ ، باغبانی $۶۶/۵$ ، دام $۱۹/۳$ ، طیور $۱۲۲/۶$ ، آبیان $۳۳/۴$ و منابع طبیعی $۴۲/۶$ درصد تحقق یافته است. درصد تحقق اهداف برنامه در سال ۹۳ نسبت به سال ۹۲ برای همه زیربخش‌ها کاهش یافته است.

میزان کل غرامت پرداختی در سال ۹۲-۹۳ در کلیه زیربخش‌ها ۸۷۱۹ میلیارد ریال بوده است که از این میزان به ترتیب ۲۵ درصد به زیر بخش زراعت، ۵۰ درصد به زیر بخش باغبانی، $۷/۸$ درصد به زیر بخش دام، ۱۵ درصد به زیر بخش طیور و کمتر از یک درصد به منابع طبیعی و آبیان پرداخت شده است. همچنین کل حق

بیمه پرداختی در سال زراعی ۹۳-۹۲ به میزان ۸۹۰۷ میلیارد ریال و بالاتر از کل غرامت پرداختی بوده است. از کل میزان حق بیمه پرداختی در این سال، سهم کشاورز معادل ۳۱/۳ درصد بوده است.

نظام‌های بهره‌برداری: بر اساس سرشماری کشاورزی سال ۱۳۹۳ مرکز آمار ایران، تعداد بهره‌برداری‌های

کشاورزی کشور ۴۰۱۵۹۱۷ بوده است. از این تعداد ۳۰۴۷۵۵۵ واحد متعلق به خانوارهای معمولی ساکن در آبادی یا شهر مورد آمارگیری، ۹۴۳۲۶۰ واحد متعلق به بهره‌برداران غیر ساکن، ۱۶۰۷۴ واحد متعلق به خانوارهای معمولی غیر ساکن (در حال کوچ) و ۹۰۲۸ واحد متعلق به شرکت‌های رسمی و موسسه‌های عمومی است. از کل بهره‌برداری‌های موجود در کشور (۴۰۱۵۹۱۷ بهره‌برداری)، تعداد ۴۰۰۶۸۸۹ واحد یعنی ۹۹/۷ درصد در زمره بهره‌برداری با ملکیت حقیقی قرار می‌گیرند و ۹۰۲۸ واحد یعنی تنها (۰/۳ درصد) مربوط به مالکیت حقوقی است. از جمله بهره‌برداری‌ها با مالکیت حقوقی شامل تعاونی‌های تولید، کشاورزی و شرکت‌های سهامی-زراعی می‌باشند.

از مجموع ۴ میلیون بهره‌بردار بخش کشاورزی، ۸۴ درصد دارای زمین هستند و حدود ۶۱ درصد دارای زمین زراعی هستند. همچنین از ۳/۳۶ میلیون بهره‌بردار دارای زمین حدود ۲/۵ میلیون بهره‌بردار یعنی ۷۸ درصد از بهره‌برداران دارای اراضی زیر ۵ هکتار هستند. البته لازم به ذکر است که این تعداد تنها ۱۹ درصد از اراضی کشاورزی را دارا هستند. بیشترین درصد مساحت اراضی که ۳۶ درصد از کل اراضی را شامل می‌شود بین ۵ تا ۲۰ هکتار وسعت دارند که در اختیار ۶۸۰ هزار بهره‌بردار (۲۰ درصد کل بهره‌برداران) را می‌باشد. در سال ۹۳ تنها ۰/۳ درصد از بهره‌برداران دارای اراضی بیش از ۱۰۰ هکتار بوده‌اند^{۲۲} این در حالی است که کشوری مانند فرانسه که دارای کشاورزی پیشرفته است حدود ۱۸/۳ درصد از کشاورزان دارای زمین‌هایی با وسعت بیش از ۱۰۰ هکتار هستند^{۲۳}. کوچک بودن اراضی و به دنبال آن نظام بهره‌برداری سنتی یکی از مهمترین عوامل عدم رشد مناسب بخش کشاورزی و عدم ورود تکنولوژی و افزایش بهره‌وری علیرغم تلاش‌های مختلف در زمینه تحقیقات کشاورزی است.

تهیه کننده: گروه اقتصاد مرکز

اطلاعات تماس: Bakhshayesh.motahareh@yahoo.com

^{۲۲} مرکز آمار ایران و محاسبات تحقیق

^{۲۳} CAP, may 2014